

Slovensko demokratično gibanje 1964–1972

VOJAN RUS
Porentova 1
SI-1000 Ljubljana

POVZETEK

V tej študiji je avtor uporabil dosledno strukturno zgodovinopisno metodo (dr. Bogo Grafenauer), ker je študija analiza in sinteza bistvenih dejstev ekonomskega, socialno – slojevnega, političnega, duhovnega in mednarodnega razvoja Slovenije v letih 1945–1975. Slovensko demokratično gibanje 1964–72 je eno od petih slovenskih nadstrankarskih vseljudskih političnih gibanj (druga so še taborsko, deklaracijsko, osvobodilno in odbor za zaščito človekovih pravic), ki so vsa imela podporo velike večine naroda ter visoko etično in strateško raven. Naše gibanje je bilo mogoče, ker se je slovenski narod v letih 1953–1972 spremenil iz razcepljene dualne strukture v celovito moderno industrijsko – urbano strukturo in ker je to gibanje spodbujala velika politična in idejno duhovna energija, koncentrirana v Osvobodilni fronti slovenskega naroda in v njenem antistalinizmu. Ker je bila že sama OF izvirno dejanje, povsem neodvisno od kateregakoli tujega centra, so slovenski partizani razmišljali zelo samostojno in zgradili (skupaj z jugoslovanskimi antifašisti) popolnoma samostojen in stalinizmu popolnoma nasproten koncept humanega, demokratičnega tržnega socializma. Ta koncept je na političnem področju najbolj dosledno med vsemi "socialističnimi" deželami in med vsemi jugoslovanskimi republikami uresničevalo prav slovensko demokratično gibanje 1964–1972. Za stabilen razvoj tega gibanja je bila pomembna tudi temeljita izboljšava odnosov med katoliško cerkvijo in Jugoslavijo (Beograjski protokol). Največji rezultat gibanja je bila mirna, žametna revolucija skupščine SR Slovenije v letih 1969–72: iz organa partije je postala organ naroda. Tudi vlada je postala neodvisna od partije in organ naroda. Od leta 1968 je bilo tudi več demokracije znotraj partije (zveze komunistov), družbeno političnih organizacij, medijev in civilne družbe. Slovensko demokratično gibanje 1964–1972 je bilo samo izrazito demokratično, brez avtoritarnega vodstva, z izrazitimi petimi samostojnimi centri: skupina Staneta Kavčiča, demokratični poslanci skupščine, filozofski oddelek filozofske fakultete, študentska organizacija in univerzitetni komite ZKS ljubljanske univerze. To gibanje je imelo isto osnovno smer, kot demokracija v zahodni Evropi: delitev oblasti (parlament, vlada, sodstvo), pluralizem političnih subjektov, duhovna svoboda, tržno gospodarstvo, odprte meje. Slovensko demokratično gibanje je dalo velik prispevek tudi sedanji slovenski samostojnosti, ker se je krepko soočilo z jugoslovanskim centralizmom in dalo velik prispevek k sprejemu jugoslovanske ustave 1974 z močnimi konfederativnimi elementi (poudarjena suverenost republik, pravica "veta" republik in njihova teritorialna obramba) in ker je veliko prispevalo k mirni demontaži svetovnega stalinističnega sistema, ki so jo uresničila v celoti sama notranja demokratična gibanja v "socialističnih" deželah.

*Ključne besede: strukturna metoda, slovenska vseljudska gibanja, izvirnost Osvo-
bodilne fronte slovenskega naroda, izvirni koncept humanega in tržnega socia-
lizma, pluricentričnost gibanja 1964–1972, samostojnost slovenske skupščine,
samostojnost slovenske vlade, koncept zahodne evropske demokracije, veliki pri-
spevek gibanja 1964–1972 slovenski samostojnosti in demontaži svetovnega sta-
linističnega sistema*

ABSTRACT

SLOVENE DEMOCRATIC MOVEMENT 1964–1972

In this study, author has consistently applied structural historical method (dr. Bogo Grafenauer), because this study is both, analysis and synthesis of the essential facts of the economic, social – strata, political, spiritual and international development of Slovenia in the years 1945–1975. Slovenian democratic movement 1964–1972 is one of five Slovenian above – party pan – popular movements (other movements are yet popular movement (Slovene: "taborsko", the 19th century), declaration (1918), liberation (1941–1945) and committee for the protection of human rights, 1989), which all had the great support of the nation/people, and high ethical and strategic level. Our movement was possible, because Slovene nation in the years 1953–1972 had been changed from the split dual structure into the holistic modern industrial – urban structure and because this movement was stimulated/ motivated by great political and ideasfull spiritual energy, concentrated in the liberation front of the Slovene people and in its antistalinism. Because already LF (Liberation front) was the original act, completely independent from any other foreign centre, Slovene partisans had been thinking very independently and constructed (together with Yugoslav antifascists), completely independent and, completely contrary to Stalinism, conception of human, democratic market socialism. On the political field, this conception has been, among all "socialist" countries and among all Yugoslav republics, the most consistently realised just "through" Slovene democratic movement 1964–1972. For the stable development of this movement, very important was also basic improvement between Catholic Church and Yugoslavia (Belgrade protocol). The greatest result of the movement was peaceful, velvet revolution of the assembly of the Republic of Slovenia in the years 1969–1972: from the organ of party, it became the organ of nation. The government also became organ of nation and not the organ of party. The government also became independent from the party. From the year 1968 on, there has been more of democracy also inside the party – League of communists, inside societal – political organisations, inside media and civil society. Slovene democratic movement 1964–1972 was expressively democratic, without authoritarian leadership, with the expressive five independent/ autonomous centres: the group "around" Stane Kavčič, democratic deputies of the Slovene assembly, Department of philosophy at Faculty for philosophy in Ljubljana, student organisation and university committee of the League of communists of the University of Ljubljana. This movement had the same basic direction as democracy in the Western Europe: division/ distribution of the power (parliament, government, court), pluralism of the political subjects, spiritual freedom, market economy, open frontiers. Slovene democratic movement gave the great contribution also to the actual Slovene independence, because it strongly confronted with the Yugoslav centralism and gave great contribution to the acceptance to the Yugoslav constitution – with the strong confederate elements –

in 1974 (accentuated sovereignty of the republics, the right of "veto" from the side of republics and their territorial defence) and because it strongly contributed to the peaceful demontage of the world Stalinist system, to demontage, which was wholly realised by interior democratic movements in "socialist" countries.

Key words: structural method, Slovene panpopular movements, originality of the Liberation front of the Slovene people, original conception of human and market socialism, pluricentric character of the movement 1964–1972, independence of Slovene assembly, independence of Slovene government, conception of the western European democracy, the great contribution of the movement 1964–1972 to the Slovene independence and to the demontage of the world Stalinist system

I. Uvodna opomba

Študijo s tem naslovom (203 strani) sem končal leta 2000, dobila je zelo pozitivne ocene (dr. Avgust Majerič, mag. Cene Matičič, Miran Goslar); nastale pa so iz znanih razlogov velike težave glede objave.

Ker je študija danes še bolj aktualna, sem se odločil, da tu objavim nekaj fragmentov.

Znatno del slovenskega družboslovja se vse bolj odmika od zgodovinske resnice slovenskega naroda po letu 1941. Zlasti pa je vse bolj odrinjen v temo izjemni vzpon slovenskega naroda v 60 ih letih 20. stoletja, katerega del je bilo tudi veliko demokratično gibanje 1964–1972 (veliko, ker ga je podpirala velika večina Slovencev) ter zveza tega gibanja s sedanjo samostojno Slovenijo.

Temeljna metodološka slabost znatnega dela pripovedi o zgodovini po letu 1941 – in še zlasti v 60ih letih – je slučajnostno mešanje važnih in nevažnih družbenih dejstev ter pozabljanje bistvenih socialnih, ekonomskih, duhovno – kulturnih in mednarodnih dejstev – torej ostajanje na "vnanji ploskvi politične zgodovine", kot bi dejal dr. Bogo Grafenauer (Svetovna zgodovina, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1976, str. XIII–XLII).

Nasproti taki površinski in površnosti je dr. Grafenauer utemeljeno poudaril, da je v delu zgodovinopisja že od konca 18. in začetka 19. stoletja nastal pozitiven obrat k "zgodovinski pogojenosti dejstev", k "upoštevanju celotne strukture vsakokratne stvarnosti" in "od zgoj političnega k študiju splošnega (gospodarstva, družbe, institucij, idej) ... v globinsko analizo struktur zgodovinskih procesov".

Samostojno sem od leta 1949 v zveznih družboslovnih inštitutih razvijal metodologijo, ki je v preučevanju političnih procesov 20. stoletja strukturno povezala socialne, ekonomske, duhovno kulturne in mednarodne dejavnike.

To celovito, strukturno metodo, sem uresničil tudi pri pisanju študije *Slovensko demokratično gibanje 1964–1972*.

V njej nadaljujem isti celoviti metodološki pristop kot v svojih 24 izvirnih, povsem družboslovnih knjigah in številnih študijah (iz ekonomije, sociologije, politologije in teorije mednarodnih odnosov), v katerih sem sistematično analiziral in povezal družbena dejstva teh področij).

Čeprav sem tudi filozof, si nisem nikoli domišljjal, da se filozofi edini – kot nekakšni "kralji nad znanostjo" – lahko kapriciozno igračkajo z družbenimi dejstvi – vse do njihovega grobega pačenja.

Zlasti sem celovito strukturno metodo razvil v projektu (knjigi) *Politični sistemi in gibanja v nerazvitih deželah* (418 strani, Beograd, 1964, Inštitut za izučavanje radničkog pokreta).

Ta projekt, ki je bil eden od temeljev politologije kot povsem nove znanosti v Jugoslaviji in Sloveniji, (to je ugotavljal tudi kvalitetni politolog pokojni dr. Adolf Bibič), je bil temelj za zvezni simpozij z 200 strokovnimi udeleženci iz vseh republik.

Na tem simpoziju je Janez Stanovnik, eden od najboljših svetovnih poznavalcev dežel v razvoju, projekt ocenil takole: "Menim, da je izdelani projekt temeljnega pomena za napredek vseh naših raziskovanj na tem področju ... Kolikor je meni poznana svetovna literatura, takega dela ni v svetovni literaturi na tem področju ..." (Politički sistemi i pokreti u nerazvijenim zemljama, Beograd, 1964, str. 293).

Pozitivno so projekt na tem simpoziju ocenili tudi: dr. Radomir Lukić, dr. Stevan Vračar, dr. Cvetko Kostić, Zdravko Pečar, dr. Ivanka Srnić, dr. Zoran Atanacković, Hrvoje Šarinić in Milka Minić.

Te uvodne informacije dokazujejo, da se pisanja študije *Slovensko demokratično gibanje 1964–1972* nisem lotil kot amater, ki včasih malce skoči iz filozofije v družboslovje, ampak kot družboslovni strokovnjak z 52 letnim stažem (sistematično družboslovno raziskovanje sem začel leta 1949 v zveznem Inštitutu za družbene vede), ki združuje filozofijo s celoto avtonomnih družbenih znanosti, spoštuječ in uresničujoč njihovo specifično metodologijo.

Naj mi bo dovoljeno, da v nekaj besedah dokažem, zakaj je študija danes – in bo jutri – še bolj aktualna kot pred šestimi leti: razloga sta dva – znanstveni in duhovno vrednostni pomen študije.

Znanstveni pomen: študija je poskus s strukturno komparativno metodo prerasti faktografsko – slučajno nizanje in mešanje (važnih in nevažnih) družbenih dejstev, ki nudita plitek pogled v globino zgodovinskega dogajanja in zato borno izkustvo za pametne ljudi.

Tak površen faktografizem je zlasti nemočen v analizi svetovnih in slovenskih modernih nestranskih ljudskih gibanj, ki zaradi svoje kompleksnosti zahtevajo od raziskovalca večplasten pristop in sintezo.

Za sodobno in prihodnje slovensko politično in družbeno življenje so zelo dragocena petera vseslovenska moderna nadstrankarska politična gibanja:

- 1/ Taborsko gibanje v letih 1868–1871
- 2/ Deklaracijsko gibanje v letih 1917–1918
- 3/ Osvobodilna fronta slovenskega naroda 1941–1945
- 4/ Slovensko demokratično gibanje 1964–1972
- 5/ Odbor za zaščito človekovih pravic 1988–1989.

Vsa ta vseslovenska gibanja so imela 120 let bistveno vlogo v osamosvajanju slovenskega naroda in v njegovem dozorevanju v moderni mednarodni subjekt. V vseh teh gibanjih sodelujejo vsi moderni slovenski sloji, kot in ko se pojavijo v družbeni strukturi Slovenije. Vsa ta gibanja so preraščala znane slovenske strankarske delitve: klerikalno – liberalno – socialistično (komunistično) in podobne ideološke delitve. Vsa ta vseslovenska gibanja so imela podporo velike večine slovenskega naroda. Vsa ta gibanja postavijo narodne ideale – cilje, ki so bili realni in ki jih zastopajo kvalitetni nadstrankarski voditelji, kot je npr. Levstik v taborskem gibanju. O množičnosti npr. gibanja za majniško deklaracijo govori dejstvo, da ga podpre 507 občin, da je zanj 150.000 podpisov in še posebej 200.000 podpisov slovenskih žena in deklet (ki že tedaj krepko stopijo v slovensko zgodovino: davno preden so dobile volilno pravico).

Nadstrankarskih političnih gibanj ne naštevam, da bi s tem zahteval odstranitev sedanjih slovenskih političnih strank, katerih obstoj je v sedanjih pogojih naraven in organski; niti ni mogoče obnavljati preteklih političnih oblik.

Visoka politična etičnost in strateško-politična sposobnost dosedanjih nadstrankarskih gibanj pa sta in bosta trajno dragoceno izkustvo tudi za sedanje in prihodnje

politične stranke. Od njih ne moremo zahtevati nekakšne popolne etičnosti, ki je ni nikjer v človeštvu. Lahko pa opozarjamo politične stranke, če jim etičnost pojenjuje, na resnično etičnost petih vseslovenskih gibanj in na njeno zgodovinsko učinkovitost. "Nihil humanum alienum me puto" (nič človeškega mi ni tuje) – ta izrek ne velja samo za človeške slabosti, lastne nam vsem, ampak tudi za višje duhovne ravni, kot je etičnost. Tu je bil dovolj dosleden filozof Masaryk, prvi predsednik Češkoslovaške, ki je bila svoj čas ena od gospodarsko najbolj uspešnih dežel: če Masaryk ni hotel dati roke korupcionaškemu funkcionarju, je ta vedel, da mora takoj odstopiti.

Duhovno vrednostni pomen: študija *Slovensko demokratično gibanje 1964–72* poskuša s strogo znanstvenimi dokazi preseči neznanstveno, ideološko revizijo zgodovinske resnice o izjemnem prispevku slovenskega naroda v boju z nacifašizmom in stalinizmom; ta revizija je v velikem zamahu in lahko v ideoloških institucijah ugasi slovensko zgodovinsko resnico za nekaj stoletij.

Glavna vrednostna pobuda študije *Slovensko demokratično gibanje 1964–72* ni marksizem (ali kaj podobnega), ampak slovenski patriotizem: rešiti to dragocenost slovenskega naroda in prepričati druge z znanstvenimi dokazi, da so izjemni rezultati slovenskega boja z nacifašizmom in stalinizmom dolgoročno važen del ugleda in obstoja slovenskega naroda v Evropi in svetu. Res je slovenski ugled in obstoj najbolj odvisen od naše sedanje in prihodnje dejavnosti. Toda omenjeni zgodovinski rezultati bodo ostali bistven del našega prihodnjega ugleda in eksistence, ker je vsa sedanja napredna usmeritev Evrope in človeštva utemeljena na antifašizmu in antistalinizmu, ki smo jima dali Sloveni in Slovenke velik prispevek daleč presegajoč našo kvantiteto.

Prav zato, ker določeni (ne samo domači, ampak tudi tuji) krogi skušajo zbiti zgodovinsko ceno slovenskemu antifašizmu in antistalinizmu, poskušam to slovensko vrednoto v zadnjih 25 letih ohraniti in poglobiti s to študijo, s knjigami *Nadaljevanje naše poti*, *Na kriznih križpotjih*, *Žive vrednote antifašizma*, s študijo *Pot slovenskega sokolstva se je končala slavno* (Josip Rus) in z drugimi dejavnostmi, kot so bila pisma, poslana nedavno premierju Velike Britanije gospodu Blairu, predsedniku Francije gospodu Chiracu, predsedniku Rusije gospodu Putinu in predsedniku ZDA gospodu Bushu, napisana ob 60 letnici zmage nad fašizmom.

V teh pismih sem podal dokaze o velikem slovenskem zgodovinskem antifašističnem deležu in obenem prosil voditelje velikih zaveznic Slovenije v antifašističnem boju, da se ne pozabi ta izjemni slovenski prispevek ter da podprejo in zagotove mirni obstoj Slovenije v njenih sedanjih mejah (vsak poznavalec ve, da to niso prazne abstraktne želje, ker so kakšne naše meje med najbolj "delikatnimi" v Evropi).

Odgovor, poslan po nalogu britanskega premierja Anthony-a Blaira je za Slovenijo dragocen in ga zato navajam v celoti:

10 DOWNING STREET
London sw1a2aa

Iz oddelka za neposredno komunikacijo 22 September 2005

Dr. Vojan Rus
Porentova 1
1000 Ljubljana
Republika Slovenija

Dragi dr. Rus,

Prvi minister me je prosil, da se zahvalim za vašo nedavno pismo in za primerek vaše knjige "Sokol: Včeraj, Danes, Jutri". Gospod Blair je naročil, da se vaše pismo pošlje Ministrstvu za zunanje zadeve in Commonwealth, ki je posebej odgovorno za zadeve, ki jih poudarjate, tako da bodo oni upoštevali tudi vaše poglede.

Z iskrenimi pozdravi R. Smith

Odgovor po nalogu britanskega prvega ministra je za Slovenijo dragocen in razveseljiv, ker je zelo vsebinski in ker verjetno izraža skupno anglosaksonsko stališče, da je v mednarodni politiki treba upoštevati predloge iz mojega pisma: priznanje slovenskemu narodu za pomemben prispevek v antifašističnem in antistalinističnem boju, podporo Republiki Sloveniji za njen obstanek v sedanjih mejah ter etični odnos britanske vlade do zvestih antifašističnih zaveznikov z njenim priznanjem zgodovinskega prispevka malega, vendar nadvse pogumnega naroda.

Ta pomembni dogodek v prijateljskih odnosih Anglije in Slovenije dokazuje, kar je v slovenski politiki in družboslovju že skoraj pozabljeno: izjemni prispevek Slovenije antifašizmu in antistalinizmu bo vedno bistven del verodostojnega in relativno sigurnega položaja sedanje Republike Slovenije v progresivni, enakopravni, miroljubni evropski in svetovni mednarodni ureditvi.

Pri tem moram poudariti komičnost in nestrokovnost tistih slovenskih in tujih družboslovcev, ki trdijo, da je bil oboroženi boj pod vodstvom Osvobodilne fronte slovenskega naroda brez strateškega pomena, torej škodljiv.

Iz razveseljivega uradnega odgovora po nalogu gospoda Blaira je razvidno, kako velikega politično strateškega pomena za sedanji in prihodnji obstanek Slovenije v sedanjih mejah je bil njen veliki antifašistični vojni in politični prispevek v letih 1941–1990.

Kot dokaz izrazitega strateškega vojno – političnega pomena slovenskega osvobodilnega in antistalinističnega boja za samo Slovenijo in za vse antifašistične velike države naj navedem ista dejstva, kot sem jih bolj zgoščeno v pismih voditeljem Francije, Rusije, Velike Britanije in ZDA.

Zaradi izjemne odločnosti in dalekovidnosti slovenskem Osvobodilne fronte je med vsemi evropskimi kontinentalnimi odporiški gibanji prav slovensko dalo največji vojni prispevek vsem velikim zaveznikom v *najtežjih* trenutkih druge svetovne vojne. Ves svetovni antifašizem je bil najbolj ogrožen leta 1942, ko so vojne klešče osi Rim – Berlin – Tokio že skoraj presekale največje svetovno kopno Evrazija – Afrika: nacifašistični del osnih klešč je prodril leta 1942 na Kavkaz in pred Suez (v Egiptu) in je bil tako na pragu Bližnjega vzhoda, ki dominira nad evrazijsko – afriško gmoto; Japonci so prodrli na vzhodne meje Indije in Hitler je Speeru pripovedoval, da se bo z 20–30 divizijami preko Bližnjega Vzhoda prebil na zahodne meje Indije. Obstajala je torej resna nevarnost, da os preseka antifašističnim zaveznikom vse najvažnejše svetovne pomorske in suhozemne zveze ter petrolejske izvore, da jih tako odločilno porazi in sebi zagotovi končno zmago.

V tem najbolj kritičnem trenutku za celotni svetovni antifašizem je slovensko osvobodilno gibanje dalo antifašizmu največjo realno vojno pomoč med vsemi evropskimi antifašističnimi gibanji. Naslonjeno na edinstveno antifašistično organizacijo Osvobodilne fronte, kakršne ni bilo nikjer drugje v Evropi, so slovenski partizani razvili v letu 1942 bistveno večjo vojno aktivnost kot druga antifašistična odporništva in z njo vezali nase okrog 100.000 nacifašističnih vojakov.

Kakšno ogromno olajšanje za antifašistične zaveznike je bilo to slovensko blokiranje 100.000 sovražnikovih vojakov, pokaže dejstvo, da je to število enako številu osnih

soldatov (okrog 100.000), ki so prodrli pred Suez: Slovenci smo torej praktično razpoložili nacifašistično vojsko v Afriki! Tu moram omeniti popolno vojno neznanje slovenskih amaterskih "strategov", ki trdijo, da je bilo slovensko partizanstvo brez strateškega pomena, ker v Sloveniji ni padlo niti 10.000 osnih vojakov v vsej vojni. Sancta simplicitas, ki ne vidi, da smo leta 1942 z vezanjem 100.000 fašističnih vojakov v najnevarnejšem trenutku za vse zaveznike naredili ogromno več, kot če bi pri nas padlo npr. 20.000 sovražnikov v času 1943–1945, ko je bila zmaga antifašizma že odločena. Tu je očitno tudi vojno zgodovinsko neznanje slovenskih "strategov". Napoleon, ki je porazil večkrat vse velike evropske armade, je bil nemočen proti gverili v Španiji in v Rusiji. Tu gre za splošno vojno zakonitost: proti sposobni gverilski enoti 30 ljudi na večjem pogorju mora držati nasprotnik v okoliških naseljih nekaj sto ljudi, ker ne ve, kje bo gverila udarila. Glavni in povsem realistični argument Churchilla za odločilno podporo jugoslovanskim partizanom v letu 1943 je bil, da vežejo nase 7 nemških in 25 italijanskih divizij, kar je bila seveda veliko večja pomoč, kot če bi pri nas padla cela sovražna divizija in bi istočasno preostalih 31 divizij spustili na fronto proti Anglo-američanom v Italiji. Pravo merilo za strateški prispevek partizanov je torej bilo: ne koliko sovražnikov je padlo, ampak koliko so jih vezali in s tem razbremenili zaveznike v odločilnih trenutkih. Dokazana zgodovinska zakonitost je: en relativno sposobni gverilec veže na sebe večje število sovražnikov.

Gverila je torej izjemno vojno racionalna in to velja tudi za slovenske partizane v letu 1942 in kasneje: nekaj tisoč partizanov je leta 1942 vezalo nase 100.000 sovražnikov.

Zaradi samostojne energije, koncentrirane v slovenskem (in jugoslovanskem) odporiškem gibanju, je bil naš partizanski antistalinizem najbolj učinkovit v vsem svetu. Mi smo prvi izrazili (leta 1948) odločen odpor stalinizmu in bili smo edino antistalinistično gibanje v vsej vzhodni in srednji Evropi, ki ni bilo od stalinizma nikoli poraženo. Mi smo bili izvorni tvorci bolj humanega in bolj učinkovitega socializma, kot je bil stalinizem in smo s to novo kvaliteto sami iznašli najbolj učinkovit način boja s stalinizmom: naša višja kvaliteta je povzročila moralni razkroj stalinistične elite, ki je zato leta 1990 brez boja spustila orožje iz rok.

Neovrgljivi dokazi za naš izjemni prispevek popolnemu demontiranju stalinizma: že tri leta po Stalinovi smrti ga Hruščov povsem dezavuiral v referatu na tajni seji in Hruščov se skoraj istočasno pride opravičiti v Beograd (izjemen, nezaslišan moralni dogodek, da se velika sila opraviči mali državi, čeprav ni bila vojno poražena !!!).

Edini uspešni (jugoslovanski) odpor stalinizmu je bil tudi v veliko korist vsemu človeštvu in posebno zahodnim državam, kar je zopet znal najhitreje oceniti Churchill: že leta 1952 je svečano sprejel Tita v Londonu in naš uspešni odpor Stalinu je gotovo bistveno prispeval, da smo Slovenci dokončno dobili (z Londonskim memorandumom) trajno mejo na zahodu. Churchill, Dulles (ki je bil tudi zelo prijazen s Titom) in drugi zahodni politiki so realno ocenili pošteni prispevek partizanov: s tem, ko smo se uspešno moralno uprli Stalinu, smo brez kakšnega spletkarjenja tudi zelo koristili zahodu, ker se stalinistični blok ni mogel prebiti na obale Sredozemnega morja, ki je glavna pot zahoda v Azijo in Afriko in zato življenjski interes Zahoda.

V to širšo zgodbo se povsem logično vključuje tudi moja študija *Slovensko demokratsko gibanje 1964–72*, kjer strogo znanstveno dokazujem, kako je Slovenija zgradila najbolj uspešen socializem v svetu, ki so ga zahodni novinarji ocenili kot "najlepše izložbeno okno socializma". Z navajanjem številnih bistvenih dejstev gospodarskega, socialno – slojevnega, duhovno – kulturnega, političnega in mednarodnega področja dokazujem v študiji, da je bilo razdobje šestdesetih let v vsakem pogledu – pa tudi glede politične demokracije – vrhunec osvobodilnega gibanja in eno najsrečnejših

razdobji večine slovenskega naroda. Slovenija je bila močan dokaz proti stalinizmu ne samo s svojim uspešnim notranjim razvojem, ampak je tudi veliko prispevala k napredku vsega jugoslovanskega prostora in k njegovemu izjemnem pozitivnem delovanju v Evropi in v svetu, k njegovemu pozitivnemu preraščanju stalinizma.

Da je velika večina slovenskega naroda podpirala svoje demokratično gibanje 1964–1972 so izrazila tudi dejstva: Stane Kavčič je kot viden predstavnik demokratičnega gibanja v anonimni anketi dobil 60% glasov (in drugi politiki veliko manj); zaupanje slovenskega naroda zaradi celotnega ugodnega družbenega razvoja se je izrazilo v tem, da se je okrog leta 1970 rojevalo letno 30.000 otrok (skoraj še enkrat več kot v zadnjem desetletju) in tedanjo skupno kultivirano duhovnost Slovencev so izrazila "zlata leta slovenske popevke", v kateri ni bilo nobenih ideoloških zadržanih, ampak le humanost in kultura.

Ker sedaj prehajam k drugemu, najvažnejšem delu, k objavi več povsem nespremenjenih fragmentov iz študije, napisane leta 2000, naj mi bo dovoljeno podati o tem nekaj uvodnih informacij.

Zaradi omejenosti prostora sem izbral iz študije fragmente, ki izražajo glavne zgodovinske ocene demokratičnega gibanja 1964–72, sem pa na žalost moral izpustiti skoraj šest sedmin teksta, v katerem pa daleč prevladujeta navajanje in analiza zgodovinskih dejstev, ki krepko empirično utemeljujejo omenjene zgodovinske ocene. Šele ob dojetanju vseh teh živih konkretnih dejstev bi slovenski bralec dovolj močno začutil krepki, zdravi in veseli puls tedanje slovenske družbe; to se ne bo moglo zgoditi, dokler ne bodo dali zelene luči za objavo celotne knjige tisti politični veljaki, ki že šest let zadržujejo njeno objavo. Temeljnost empirične osnove moje študije, ki je bralci ne morejo videti iz objave fragmentov, delno ilustrira dejstvo, da ima študija 163 pripomb pod črto, ki skoraj vse navajajo temeljne izvore (statistika, izvorna dela, zborniki itd.) v študiji navedenih empiričnih dejstev.

Še to: arabske številke, ki v naslednjem označujejo posamične fragmente, so uporabljene samo tu, v izvorni študiji jih ni.

Fragmenti iz študije slovensko demokratično gibanje 1964–1972

1

O tem demokratičnem in liberalnem gibanju so v Sloveniji v zadnjih dvajsetih letih veliko govorili, pisali in objavljali.

Vendar avtor te študije ocenjuje, da je podoba tega gibanja še vedno bistveno pomanjkljiva, ne glede, ali so jo doslej poskušali oblikovati posamični strokovnjaki, politiki ali mediji.

Te pomanjkljivosti pa niso samo teoretično-znanstvene, ampak so tudi pomemben manjko v sodobnem in prihodnjem življenju slovenske družbe; ker so problemi, izkušnje in rezultati tega gibanja še vedno zelo živi, saj je bilo *to gibanje prva velika izkušnja* Slovencev kot *zrelega, modernega* evropskega naroda.

2

Kot bom še podrobneje dokazal, se je slovenski narod v dvajsetih letih 1952–72 temeljito socialno spremenil: iz precej zakasnele in razcepljene *dualne strukture* se je preoblikoval v celovito in posebno moderno *industrijsko-urbano strukturo*. S tem pa se je spremenilo tudi bistvo političnih procesov v Sloveniji in ta sprememba je že (prvič v slovenski zgodovini) odločilno vplivala na novost našega demokratičnega gibanja 1964–

72. Velika večina politično-strankarskih ideologov ni dojela niti v času tranzicije 1980–2000 te ogromne spremembe socialnih osnov slovenske politike.

3

V Sloveniji pa je prišlo v letih 1952–72 do take temeljite socialno strukturne spremembe, da je povsem nemogoče brez nje razumeti politiko v času "Kavčičevega liberalizma": zato je v tem (in v takih) primeru neizbežen srednjeročni (ali celo dolgoročni) *vertikalno-zgodovinski komparativni* metodološki prijem – primerjava Slovenije (njene gospodarsko-socialne in politične strukture) v letih 1964–1972 s Slovenijo v letih 1952 ali s Slovenijo v letu 1941.

4

Dejanskost človeško-družbene zgodovine pa je bistveno drugačna od marksistične podobe mrtve "zgradbe": človeška družba in njen zgodovinski proces sta veliko bolj podobna kompliciranem, večplastnem organizmu visoko razvite živali, pri kateri pobude za delovanje lahko izhajajo iz zelo različnih centrov in razmerij. Podobno se glavni vzroki in pobude za zgodovinski razvoj koncentrirajo v različnih časih v zelo različnih plasteh človeške družbe (ne pa po preprostem marksističnem mehanizmu: najprej vzrok/pobuda v najbolj razviti ekonomiki, nato njena posledica v politiki in ideologiji in na koncu njun vzratni učinek na ekonomiko).

"Nadmarksistično" pojmovanje (ki povzema od marksizma tezo o zakoniti povezanosti glavnih plasti družbe, vendar prerašča preprosto marksistično pojmovanje vzrok-posledica-vzrok z ugotovitvijo zelo kompleksne, neenakomerne in nihajoče večplastne večvzročnosti in večposledičnosti v človeški družbi in njeni zgodovini) je nujno tudi za našo temo. Čeprav je bil hitri gospodarski razvoj Slovenije 1952–1972 eden od bistvenih vzrokov za kvaliteto demokratičnega gibanja v času 1964–72, je nemogoče druge njegove vzroke razložiti z mehanizmom gospodarstva kot "zadnje instance". Ena od bistvenih vzročnih verig do slovenskega demokratičnega gibanja sta bila tudi antifašistični boj in antistalinistični boj; njuni kvaliteti pa očitno nista izhajali iz ekonomike, saj je bila gospodarska raven Slovenije in Jugoslavije v letu 1941 in 1948 veliko nižja od številnih precej pasivnih zahodnoevropskih dežel, ki so bile tudi okupirane od fašistov (podrobneje o tem kasneje).

Dialektično-antropološko pojmovanje zgodovine izhaja iz sistematično razvite filozofije človeka, ki pojmuje človeka (in vsako njegovo skupino) kot najbolj (v vsem znanem kozmosu) v sebi večplastno, najbolj nasprotno in najbolj v sebi nihajoče bitje, kot "najbolj razvojno kozmično bitje, ker so mu lastna največja nasprotja med lastnim progresom in regresom, med osebno in zgodovinsko kontinuiteto in diskontinuiteto, med linearno, spiralno in zavojno razvojnostjo; človek kot bitje, ki lahko sebe in svojo družbo najbolj usmerja (se regulira) ali pa ga njegov lastni (osebni ali družbeni) samotok najbolj preplavlja; ki je sposobno najvišje organiziranosti (sebe ali narave) ali pa v obeh povzročiti največji kaos: pri katerem se (v njegovi osebi ali družbi) njegov/njen polni razvoj lahko najbolj menja."¹

Zaradi izjemne dinamičnosti, izjemne negotovosti in izjemnih nihanj mnoštva želja in zamisli v vsakem posamezniku, se lahko razne plasti vsake večje družbene skupine –

¹ Sistematična filozofska teorija o človeku kot najbolj (znanem) v sebi nasprotnem in najbolj nihajočem bitju kozmosa je razvita v knjigi avtorja PHILOSOPHISCHE ANTHROPOLOGIE, München, 2000, založba SLAVICA, dr. Anton Kovač, str. 33–99.

gospodarska, politična, vzgojna, moralna, religiozna, umetnostna, znanstvena, tehnična, medijska, komunikacijska itd. plast – gibljejo zelo avtonomno, zelo različno, lahko tudi raznosmerno in nasprotno (kar je seveda zelo različno od marksistične predstave, da se vse plasti v glavnem razvijajo vzporedno, istosmerno); samo v izjemnih primerih pa kumulativno istosmerno.

Zato je tudi ena od temeljnih metodoloških predpostavk naše študije o slovenskem demokratičnem in liberalnem gibanju 1964–72 imperativ, da iznesemo vsaj najbolj ključna posebna dejstva (kot jih zahteva okvirna študija) o vseh posebnih plasteh, ki so bile sestavine ali/in vzroki tega gibanja; politika, gospodarstvo, znanost, šolstvo, umetnost, socialna struktura, morala, mednacionalni odnosi, mednarodni razvoj.

5

Bil je odločen nasprotnik komunizma in je ocenjeval, da je bila povsem zadosti ruska februarjska revolucija 1917, oktobrski pa je bila po njegovi oceni nepotrebna; se pravi, da se pri njemu ni bati pristranske naklonjenosti do nje in do ruskega komunizma. Toda Masarykova kritika se temeljito razlikuje od kritik skoraj vseh antikomunističnih ideologov, saj Masaryk ne izhaja iz kakšne absolutne predpostavke – npr. da je komunizem utelešeno zlo, utelešeni hudič –, ampak razlaga ruski komunizem iz specifičnih ruskih družbenih in zgodovinskih razmer in v njih z večplastno analizo najde vzroke za nastanek te stranke in režima, za njihove negativne in pozitivne strani.² Masaryk je tudi tu dosleden znanstvenik: izhaja iz vestnega zbiranja dejstev, njihove analize in sinteze.

6

Najvažnejši demokratični centri v času 1964–72 so bili:

– Kavčičeva skupina z revijo Teorija in praksa, z oddelkom za sociologijo na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo, s podporo te fakultete, z večino vlade, z Mestnim komitejem ZK v Ljubljani, s podporo dela gospodarske zbornice in dela gospodarstva, mladinske organizacije in sindikatov.

– Demokratično usmerjeni poslanci skupščine SR Slovenije, zlasti v republiškem zboru, s podporo velikega dela skupščine.

– Filozofski oddelek s podporo filozofske fakultete, dela voditeljev Osvobodilne fronte in dela kulturnih krogov ter z revijo Anthropos.

– Študentska organizacija s časopisom Tribuna.

– Univerzitetni komite ZKS na ljubljanski univerzi.

– *Najvažnejše demokratične akcije*, ki so pomenile bistveno napredovanje pluralizma in ki so krepile vpliv in območje demokracije na račun pozicij partijskega monopola, so bile:

– Ustanovitev in delovanje časopisa Teorija in praksa (glavni akter Kavčičeva skupina, zlati dr. Zdenko Roter)

– Pretvarjanje skupščine, zlasti glavnega republiškega zbora, v organ interesov Slovenije, popolnoma neodvisen od partijskih organov, zlasti z aktivnim delovanjem poslancev republiškega zbora Ivana Krefta, mag. Ceneta Matičiča, avtorja razprave, dr. Zdenka Roterja, Toneta Remca in drugih poslancev.

– Vnašanje intenzivnega pluralizma v VI. kongres Zveze komunistov Slovenije (glavni akter: člani filozofskega oddelka filozofske fakultete).

---

² T. G. Masaryk, Světová revoluce, v Praze, 1925, str. 209–215, Svetovna revolucija, Ljubljana, 1936, str. 172–177

- "Cestna afera" (glavni akter: Kavčičeva skupina).
- "Akcija 25 poslancev" (glavni akterji: poslanci Ivan Kreft, mag. Cene Matičič in Tone Remc).
- Študentska zasedba Aškerčeve ceste in študentska zasedba filozofske fakultete (študentska organizacija: glavni akter).

7

V nasprotju z marksistično dogmatiko baza-nadstavba, po kateri je vedno glavni vzrok družbenega gibanja gospodarstvo, je bila struktura slovenske zgododovine po letu 1941 in slovenskega demokratičnega gibanja 1964–72 bistveno drugačna. *Glavni, strukturni vzrok te zgodovine in tega gibanja je bila velika politična in idejno-duhovna energija koncentrirana v Osvobodilni fronti slovenskega naroda in v antistalinizmu.*

Demokratično gibanje 1964–72 je bilo zadnji močan izraz te energije; po njem je ona upadala in stagnirala.

Za glavne akterje slovenskega demokratičnega gibanja 1964–72 ni bilo najmanjšega dvoma, da so nasledniki slovenskega in svetovnega antifašizma in da je bil antifašizem najboljša zgodovinska odločitev slovenskega naroda. Od glavnih akterjev demokratičnega gibanja 1964–72 – *Stane Kavčič, dr. Zdenko Roter, Ivan Kreft, mag. Cene Matičič*, avtor te razprave, *Tone Remc, Mojca Drčar-Murko* in *Jaša Zlobec* – so bili prvih pet aktivni udeleženci antifašističnega boja in zadnji trije iz antifašističnih družin.

Veliki rezultat demokratičnega gibanja 1964–72 je bil takorekoč "prestop" večine republiške skupščine na stran tega gibanja; v tej skupščini pa je bila polovica poslancev aktivnih udeležencev narodnoosvobodilnega gibanja.

Razprave o novejši slovenski zgodovini že kakšnih 20 let pozabljajo, da se je v osvobodilnem gibanju 41–45 nakopičila kvaliteta in kvantiteta družbene energije, ki je v Sloveniji ni bilo nikoli niti preje niti kasneje in ki je bila glavni vzrok (in ne "ekonomska baza"), da je slovenski narod v letih 1941–1972/74 uresničil izjemen družbeni progres, večji kot kdajkoli.

Napačna je tudi prevladujoča predstava o totalni slepi vdanosti borcev slovenskemu ali jugoslovanskemu vodstvu. Slepe vdanosti je bilo bistveno več v partijah, ki so jih iz Moskve pripeljali in postavili za voditelje; ti pa potem celo strukturo oblasti navzdol. Številni borci in aktivisti, ki so sami dali velike prispevke v letih 1941–45, pa so bili zelo samozavestni in povezani tudi med seboj, horizontalno, kot člani istih bojnih enot in organizacij.

8

Kvalitetna, v letih 1941–45 *koncentrirana energija* v partizanstvu in v vsemu narodu je bila glavni vzrok zelo zgoščenega uresničevanja skoraj *vseh glavnih nerešenih zgodovinskih "nalog" slovenskega naroda* v kratkih 30 letih: ustanovitev OF in preprečitev nadaljnega hitlerjevskega izseljevanja ter priključitve III. Reichu (1941); ustanovitev prve slovenske države po 1000 letih podložnosti (v Kočevju 1943) ter priključitev Primorske; osvoboditev izpod fašizma (1945); upor stalinizmu ter poraz stalinizma (1955 prihod Hruščova v Beograd); uspešen gospodarski in socialni razvoj v moderni evropski narod 1953–72; pomemben delež v svetovni politiki miru; okrepitev suverenosti Slovenije (ustava 1974).

Slovensko demokratično gibanje 1964–72 je bilo nadaljevanje in sestavni del teh procesov.

Spopad s Stalinom in Informbirojem je sprožil živo in iniciativno razmišljanje med partizani, ki so sicer v veliki večini iz etičnih razlogov podprli Tita. Teoretično-idejna analiza stalinizma in birokratizma ni bila več rezervirana za najvišje inštanse partije, ampak so tej analizi in projektu drugačne družbe od leta 1948 do leta 1972 prispevali iniciativno samostojno misleči posamični člani brez funkcij ali posamični funkcionarji. Boris Kidrič se je izkazal kot izjemno vidovit, saj je že v toku NOB pisal o nevarnosti birokratizma, ki je bil kasneje razkrit kot eden od socialnih temeljev stalinizma; že leta 1948 je objavil teze o blagovni proizvodnji in tržišču v socializmu, kar je bila kmalu lahko osnova za bistveno večjo samoupravno in tržno samostojnost podjetij.

Dosedanji pregled prvih korakov demokratizacije ugotovi, da je ona že v prvih štirih letih od napada Stalina in Kominforma, se pravi v letih 1948–1952, zajela več bistvenih točk v vsej družbeni strukturi: gospodarstvo, duhovna kultura, politični sistem. S tem demokratizacija še oddaleč ni bila dovršena, imela pa je močan načelen, idejno jasen začetek že pred Stalinovo smrtjo, (kar v popolnosti demantira popolno neresničnost že navedene Furetove trditve, da so jugoslovanski partizani tudi po spopadu s Stalinom še dolgo govorili z njim "isti jezik" in da so se drugega naučili od "komunistov" drugih dežel). Res drugačen jezik od stalinistov (in tudi od vseh kritikov stalinizma) so jugoslovanski partizani govorili povsem izvirno in prej kot vsi drugi: to je bila zgodovinska duhovna ustvarjalnost, ki ni podlegala niti vzhodnim niti zahodnim dogmam, ampak je s samostojnim mišljenjem iskala lastno optimalno pot.

Vsa tveganja začetnega, v svetovnem "komunizmu" prvega uspešnega in za vso svetovno zgodovino izjemno pomembnega spopada s stalinizmom – ter vse ustvarjalne in akcijske napore tega spopada – so prevzeli nase samo in izključno slovenski in jugoslovanski partizani. Pri tem niso imeli niti najmanjše pomoči stare konservativne in malomeščanske "liberalne" opozicije komunizmu in stalinizmu. Ves čas odločilnega spopada s stalinizmom 1948–1955 so pripadniki teh opozicijskih krogov previdno molčali.

Očitno bi svetovni stalinistični sistem živel precej dalj časa, kot do leta 1990, če ne bi slovenski in jugoslovanski partizani z uspešnim odporom 1948–1955 tako zbili moralo in pogum svetovnih stalinistov, da se je s tem dosti hitreje približal konec stalinizma v letu 1990, kot bi se v primeru, da so partizani Stalinu podlegli leta 1948 in bi tako stalinizem še naprej sijal pred svetovno in domačo javnostjo kot nepremagljiva svetovna moč.

Leto 1948 je torej bistveno omogočilo leto 1990. Zato je skrajno neetično, če stari konservativci in "liberalci", ki jih ni bilo niti na najtežjem bojišču leta 1948 niti v vsej dolgi štiridesetletni vojni s stalinizmom, delijo sedaj lekcije številnim, ki so na teh bojiščih bili od prvega dne v prvih vrstah.

Demokratično gibanje 1964–72 je prvokrat v Sloveniji imelo *povsem nov, trajni in širok socialni temelj v bistveno spremenjeni socialni strukturi, v novih modernih slojih*, ki so prekrili skoraj ves slovenski zemljevid: to je bil glavni vzrok velike politične moči gibanja 1964–72. Ti novi, moderni sloji so bili tista velika nosilna moč demokratičnega

gibanja 1964–72, ki je stremela preplaviti vse zastarele politične strukture, "leve" ali "desne". Brez ogromne teže teh novih slojev bi bili voditelji demokratičnega gibanja 1964–72 samo osamljeni idealisti – podobno kot Cankarjev Martin Kačur –, četudi bi imeli dovolj sposobnosti za vodenje demokratičnega gibanja.

13

V dosedanjih socioloških in zgodovinskih razpravah in komentarjih o spremembah po drugi svetovni vojni manjka uvidevanje, da je izhodiščna točka teh primerjav zgodovinsko dejstvo: Slovenija je imela vse do leta 1941 (in seveda takoj po letu 1945) izrazito *dualno družbo* in izrazito dualno gospodarstvo. Morda tega dejstva ne priznamo radi, ker je ta dualnost značilna za nerazvite in polkolonialne dežele, vendar se tega dejstva ne da spremeniti.

V letu 1910 je bilo kmečkega prebivalstva 66,7% in v letu 1931 še 58,8%. V večini je bilo to poljedelstvo zelo zaostalo po načinu proizvodnje in tehnike, zelo prenaseljeno, z ogromno odvečno delovno močjo in razdrobljeno po večini v zelo majhne enote (mali kmetje, bajtarji, dninarji, viničarji in pod.) ter z zelo majhno informiranostjo o bistvu družbenega dogajanja doma, v Evropi in v svetu (glede zadnjega je bila pozitivna izjema Primorska, ki je bila zelo ozaveščena zaradi neposrednega fašističnega pritiska). Ta zaostala socialna struktura ni mogla biti stabilen, trajen temelj moderne demokratične politike.

Kako silovit in hiter preobrat socialno-slojevne strukture je prinesel gospodarski razvoj v letih 1952–72, pokaže podatek, da se je tipično kmečko prebivalstvo v Sloveniji od leta 1948 do leta 1971 zmanjšalo od 48,9% na 20,4%, se pravi več kot za polovico.³ Enako ali še bolj je zgovoren podatek, da je bilo leta 1970/71 samo 10% gospodinjstev, ki so se vzdrževala samo s kmetijstvom.⁴

Bistven pogoj za zelo hitro in temeljito spremembo slovenske socialno slojevne strukture je bil hiter gospodarski razvoj v letih 1952–1972.

Od leta 1952 do leta 1972 se je *družbeni proizvod* v Sloveniji povečal za *petkrat*; se pravi prav v času demokratizacije Slovenije in Jugoslavije! V letih 1950 in 1951 se je celo zmanjšal za 3%; potem pa je družbeni proizvod naglo rasel in sicer: v razdobju 1953–1962 za 8,6% povprečno letno, v letih 1963–1967 za 7,9% letno in v letih 1968–1972 povprečno za 8,2%.⁵

Slovenija je imela med vsemi "socialističnimi deželami" daleč najbolj razvito trgovino z razvitimi zahodnimi deželami. V letu 1972 je Slovenija od svojega celokupnega izvoza poslala v glavne zahodne trgovske partnerje že celih 56% (ZR Nemčija, Italija, ZDA, Avstrija, Francija).⁶

14

Sloju političnih upravljalcev pripada, kot smo že omenili, zasluga, da se je uprl 1948 Stalinovemu diktatu; vendar je sloj gospodarskih upravljalcev (menedžerjev) z izjemno uspešnim gospodarskim razvojem v letih 1952–1972 dobil objektivno pomembnejšo vlogo kot politični upravljalci. V menedžerskem sloju se ni pojavila niti ena organizirana akcija, da se odstrani politični sloj; pojavila pa se je upravičena kritika, da

³ Družbeni razvoj SR Slovenije 1947/1974, str. 13.

⁴ Ibidem.

⁵ Družbeni razvoj SR Slovenije 1947/1974, Ljubljana 1974, str. 78.

⁶ Ibidem, str. 87.

okosteneli partijsko-politični monopol zavira dinamični razmah gospodarstva in zato so menedžerji še posebej podprli gibanje 1964–72 za konstruktivno, vendar odločno demokratizacijo.

Demokratičnemu gibanju 1964–1972 sta dajala oporo zlasti tista dva dela inteligence, ki sta bila nosilca celotnega šolstva (osnovne, srednje in visoke šole) in raziskovalnega dela.

15

Za stabilen in energičen razvoj slovenskega demokratičnega gibanja 1964–72 je bila tudi pomembna temeljitaboljšava odnosov med katoliško cerkvijo in Jugoslavijo (seveda z aktivnim deležem Slovenije). Taboljšava je bila iskrena, ker se je katoliška cerkev po izvolitvi papeža Janeza XXIII. in Pavla VI. odločno usmerila v zavzemanje za svetovni mir in socialno pravičnost; po prekinitvi s Stalinom leta 1948 se je v to smer obrnila tudi Jugoslavija in Slovenija.

Zboljšanje odnosov med katoliško cerkvijo, Slovenijo in Jugoslavijo jeboljššalo tudi duhovno klimo za slovensko demokratično gibanje 1964–72, saj ni bilo treba razčiščevati zgrešenih dilem "ali za vero ali za ateizem", ampak so demokratično gibanje brez težav podpirali normalni katoliki in nekatoliki.

16

Glede programa gibanja je najbližji zgodovinski resnici dr. Zdenko Roter, ki pravi, da formalnega programa sploh ni bilo,⁷ da pa bi se najkrajše program lahko definiral takole: "... narodna in državna in še posebej ekonomska suverenost Slovenije v Jugoslaviji, uvajanje drugih lastninskih oblik (poleg družbene) v gospodarstvu, oblikovanje jasnega in celovitega dolgoročnega razvoja Slovenije, politični pluralizem v obliki obnove pluralne SZDL (po vzorcu OF pred Dolomitsko izjavo) in v obliki samostojnosti obstoječih političnih osebkov (družbeno politične organizacije naj prenehajo kot prenosna kolesja komunistične stranke), tržno gospodarstvo v obliki samostojnosti gospodarskih podjetij in konkurence, vsaj delna obnova slovenske vojske v okviru jugoslovanske armade, umik komunistične stranke iz ekonomije in podjetij, strokovnost kot glavni kriterij družbene promocije, kulturni pluralizem, ločitev partije od države itn."⁸

17

Paradoks: čeprav je bilo delovanje skupščine SR Slovenije v letih 1964–72 bolj javno kot drugih organov, in čeprav je bila skupščina najvišji dosežek demokratičnega gibanja 1964–72, je ta skupščina v zgodovinskem in družboslovnem spominu največja praznina; največja bela lisa v slovenskem spominu na demokratično gibanje 1964–72.

Skupščina SR Slovenije je v sebi izvršila eno od najbolj zanimivih, najbolj elegantnih *mirnih revolucij* v zgodovini, kar jih poznam, če nas zanima *kvaliteta* družbenih in političnih pojavov in ne kvantiteta. Seveda so zgodovinskega pomena vse revolucije, ki so bile preboj iz neke bistvene zakrnelosti družbenega razvoja, vendar včasih prevlada vtis, da so bile pomembnejše revolucije večje kvantitete in večjega ropota. Resna zgodovinska znanost se s tem ne strinja in utemeljeno v največje (po kvaliteti) revolucije prišteva mirni nastanek in mirno funkcioniranje atenske demokracije

---

⁷ Okogla miza: Liberalizem v 70. letih, Delo 7. 4. 1990, str. 22.

⁸ Dr. Zdenko Roter, Resni nasprotniki, NR, 29. dec. 1989.

(kjer je bilo, mimogrede, štirikrat manj vseh prebivalcev kot v Sloveniji) ali pa povsem mirno "veliko" ali "slavno" angleško revolucijo.

Mirna revolucija skupščine SR Slovenije je bila v tem: ne da bi kdo to zapazil ali razglasil, je skupščina v letih 1969–71 kar čez noč – včeraj je bilo tako, danes že čisto drugače – postala iz organa partije: *organ naroda, narodna skupščina*. Te težnje so se začele kazati že v prejšnjem sklicu skupščine, v letih 1969–71 so prevladale.

Slovensko demokratično gibanje je že *uresničilo znaten del razvite evropske demokracije* – in je v tem tudi prodrlo precej dlje kot druga antistalinistična gibanja v drugih republikah in deželah – ker je vlado in parlament povsem osvobodilo partijske komande in ker je med vlado in parlamentom (skupščino) v resnici, dejavno in dejansko, vzpostavilo dosleden tak odnos kot je v razviti, demokratični evropski delitvi oblasti: se pravi, vlada neposredno vsakodnevno upravlja/vlada, parlament pa določa najsplošnejše smernice upravljanja (ustava, zakoni, resolucije) in kontrolira vlado.

Med Kavčičevo vlado in najaktivnejšimi, demokratičnimi poslanci v skupščini (ter vso skupščino) je bil vzpostavljen načelno in dejavno praktično prav tak odnos, kot je v normalni evropski demokraciji, brez kakršnegakoli familiarnega popuščanja in trgovanja. Čeprav so aktivni poslanci demokrati povsem javno in odprto pripadali istemu demokratičnemu gibanju kot vlada, niso vladi niti enkrat pogledali skozi prste, ko je šlo za važna družbena vprašanja ali pomanjkljivosti vlade.

18

Ker so bili v predhodnih delih v tisti meri, ki jo zahteva okvirna študija, raziskani: glavni predpogoji tega gibanja; trije njegovi pomembni centri (Kavčičeva skupina, republiška skupščina in skupina filozofskega oddelka FF); njihove glavne akcije, ter rezultati tega gibanja v slovenski družbi – je možno na osnovi te raziskave in v njej navedenih dejstev podati *splošno znanstveno podobo* tega gibanja, ki ni izčrpna. Vendar je že v taki meri utemeljena na raziskavi zgodovinskih dejstev in zgodovinskih struktur, da upam, ni zgrešila *bistva* tedanjega gibanja.

Slovensko demokratično gibanje 1964–72 je med vsemi antistalinističnimi gibanji v "socialističnih deželah" uspelo vnesti v glavne politične institucije – skupščina, vlada, zveza komunistov, družbeno-politične organizacije, mediji, civilna društva – največ pluralizma in demokracije v razdobju treh, štirih let (1968–1972).

19

Obstojijo različne zgrešene razlage konca demokratičnega gibanja 1964–72: ali, da je bilo to gibanje "slabo organizirano", "razpršeno"; ali, da se "ni znalo boriti za oblast"; ali, da je bilo "komunistično", "napol brežnjevistično"; ali, da "nima nobene zveze s sodobno zahodno evropsko demokracijo"; ali, da ni "bilo dovolj koordinirano z drugimi tedanjimi demokratičnimi gibanji v drugi Jugoslaviji"; ali, da slovenska družba v času 1964 in kasneje do leta 1990 "še ni bila dovolj zrela za demokracijo"; da "ni prispevalo k slovenski samostojnosti".

Vse te zgrešene ocene izvirajo, kar se tiče metodologije (opuščam ozke interese in motive, ki stoje za temi zgrešenimi ocenami), iz povsem enostranskih, ozkih metodoloških predpostavk, npr. iz reduciranja celotne politike na oblast in moč (etatizem, avtoritarizem) ali iz uniformnega in formalističnega prenosa političnih form iz ene v drugo deželo (npr. večstrankarstvo kot formalizem, abstrakcionizem).

V nasprotju s trditvijo, da slovenska družba v času 1964–72 "še ni bila zrela za demokracijo", govore vsa navedena dejstva v študiji, da je bila *Slovenija zrela za prav tisti resni demokratični napredek, ki ga je uresničevalo gibanje 1964–72*: preraščanje monopola partije, politični pluralizem kot osamosvajanje skupščine, vlade, družbeno političnih organizacij, medijev, neposredne volitve, več kandidatov za vsako poslansko in odborniško mesto.

Kot bom še pokazal, pa je bila to tudi najbolj normalna in organska pot v najvišjo, "severno" evropsko demokracijo.

V času 1964–1972 tisti bistveni in konkretni demokratični napredek, ki ga je najbolj izražalo takratno demokratično gibanje, ni bil domislek in fantazija kakšnih posebnikov, ampak je zgodovinsko logično rasel z velikim napredkom in strukturno spremembo vsega slovenskega naroda v moderno zahodno evropsko skupnost (bistveni gospodarski, socialni, izobrazbeni, kulturni duhovno vrednostni napredek), za kar so bili podani v študiji številni reprezentativni dokazi.

Krepitev konkretnih in za tisti čas optimalnih demokratičnih korakov – krepitev vloge izvoljenih širših teles (skupščin, konferenc ZK, širokih družbeno političnih organizacij), bistveno zmanjšanje avtoritarne vloge izvršnih teles, neposredne volitve poslancev/delegatov in odbornikov ter njihova večja odgovornost volilcem, več kandidatov za vsako poslansko in odborniško mesto ter pri volitvah najvažnejših teles političnih organizacij, osamosvojitve družbeno političnih organizacij izpod vladavine zveze komunistov – vse to so bile skupne, zavestne zahteve večine volilcev in večine aktivistov zveze komunistov, socialistične zveze in drugih družbeno političnih organizacij. Vse te zahteve pa so enosmerno vodile k tistemu tipu najnaprednejše zahodne evropske demokracije, ki ga predstavljajo skandinavske dežele.

Oblike in vsebine demokracije v Sloveniji v letih 1964–1972 so bile *najbolj realna pot k tisti demokraciji*, ki je realno najvišja svetu – v skandinavskih deželah (neprecizni so družboslovci v Sloveniji, ki abstrakcionistično, površno predlagajo "evropsko demokracijo", in pri tem spregledajo npr. velike razlike med stopnjo demokracije v Skandinaviji ter Italiji in Avstriji; na zadnji dve imajo zelo resne kritične opombe celo vsi solidni evropski konservativci).

Oblike in vsebine demokracije v Sloveniji v letih 1964–72 še niso dosegle najvišje stopnje evropske demokracije, so pa na poti k njej napravile viden napredek.

Ta napredek točno preciziramo, ko ugotovimo, katere resne prispevke svetovni demokraciji je doslej uresničila severna in zahodna evropska demokracija: delitev oblasti na zakonodajno (parlament), izvršno (vlada) in sodno; pravna in socialna država; politično-organizacijski pluralizem (večstrankarstvo); avtonomija medijev; avtonomija sindikatov in drugih civilnih organizacij; svoboda znanosti, umetnosti, religije; moderni sloji in moderna racionalnost; tržno gospodarstvo; odprte meje.

Znatel del teh prispevkov sta slovenska demokratizacija 1952–1972 in demokratično gibanje 1964–72 že tedaj uresničila in glede tega napredovala daleč bolj kot katerakoli "socialistična dežela": v Sloveniji sta se (v letih 1969–71) parlament (skupščina) in vlada povsem osamosvojili od partije (uresničen glavni del evropske delitve "treh" oblasti); vse bolj so se osamosvajale politične organizacije in iz njih se je tedaj in koncem 80-ih let razvilo sedanje slovensko večstrankarstvo (koncem 80-ih let so v krilu Socialistične zveze nastale zveze kot Kmečka zveza, Zveza razumnikov, Socialdemokratska zveza, iz katere so nastale stranke: SLS, SKD, SDS, socialdemokratska stranka; iz mladinske organizacije je nastala LDS, v katero se je vključil tudi del bivše socialistične zveze, zelenih, demokratov); Slovenija se je že med leti 1952–72 daleč najbolj

približala severno/zahodni gospodarsko-socialni strukturi, socialni državi in duhovni kulturi (svoboda družboslovja, umetnosti, religije); Slovenija je najbolj razvila tržno gospodarstvo in imela najbolj odprte meje; večina ljudi je začela vrednotiti in misliti na zahodno evropski način.

Se pravi: razvoj demokracije v Sloveniji v letih 1964–72 ni bil nekakšno folklorno posebnjakarstvo, ločeno od zahodnoevropskega razvoja, ampak je imel isto osnovno smer, vendar zelo specifične oblike in pota. Zato nikakor ne drži teza, da sodobna slovenska demokracija "nima nobene zveze z leti 1964–72".

21

Edini vzrok, da je bilo demokratično gibanje 1964–72 "odstranjeno iz oblasti" je bila (kvantitativna) silovitost konservativne protiakcije, ki je seveda razpolagala z večino politične sile: državni in upravni aparat. Vzrok te konservativne akcije pa je bila povsem zgrešena ocena konservativizma ("subjektivna napaka"), za kaj je Slovenija bila v tistem zgodovinskem trenutku zrela in kaj je najbolj rabila (prav take konkretne oblike demokracije, kot jih je razvijalo gibanje 1964–72 in ki jih je želela velika večina Slovencev).

Demokratično gibanje ni kot celota naredilo niti ene bistvene strateške, politične, etične, taktične ali organizacijske napake, ki bi opravičevala njegovo odstranitev. Posamezniki v gibanju so lahko imeli osebno kakšne nejasne poglede (npr. glede hrvaškega maspoka), vendar teh nejasnosti ni nikoli prevzela večina gibanja in njegovih voditeljev.

22

Površna, dogmatična teza pravi, da je bila slabost demokratičnega gibanja 1964–72 v tem, da je bilo "slabo organizirano" in "razpršeno", ker (ta teza) meni, da je "dobro organizirano" samo gibanje, ki ima sedež v kakšni veliki reprezentativni zgradbi, zelo številčno vodstvo ali pa vojaško organizirano vodstvo, ki je v enurni akciji sposobno zasesti vse glavne ustanove oblasti.

Menim, da je v tem primeru utemeljen malce šaljiv obrat: to gibanje je bilo močno prav zato, ker je bilo "slabo organizirano" in "razpršeno"!

To gibanje 1964–72 je bilo zato tako *mnogocentrično*, ker je bila njegova osnova izjemno hiter razvoj slovenskega naroda v prejšnjem desetletju 1953–64 – gospodarstva, novih slojev, vseh plati duhovne kulture – in ker so impulzi za gibanje bogato prihajali iz vseh teh dinamičnih dimenzij. V gibanju so sodelovali številni *iniciativni centri in samostojni posamezniki* in v tem je bila njegova velika "razpršena" moč: vsako uniformno komandiranje iz avtoritarnega centra bi gibanje zaviralo, zmanjševalo njegov družbeni učinek in moč.

Vendar je bilo tedanje gibanje tudi organizacijsko učinkovito na razne svojstvene načine.

Predvsem je gibanje imelo zelo jasen skupni zgodovinski konkretni, racionalni *cilj*: razviti naprej že dotlej začetni pluralizem v gospodarstvu in duhovni kulturi *s prodorom pluralizma v politiko in preseganje partijsko-političnega monopola*. Ta cilj je bolje organiziral vse gibanje, kot kakšno avtoritativno vodstvo.

V številnih uspešnih demokratičnih akcijah so demokrati dokazali, da so tudi boljši organizator. Ker niso imeli nobenih družbenih sredstev, so lahko samo z dobro organizacijo prodrli v parlament, preobrnilo njegovo vsebino in vsebino VI. kongresa ZKS.

V nasprotju z dogmatičnimi predstavami avtoritarizma, da so "uspešne" samo politične organizacije, ki imajo marmornate palače, stočlanska vodstva in velik uradniški aparat, so bila vsa najuspešnejša slovenska plitična gibanja povsem drugačna (taborsko

gibanje, osvobodilna fronta, demokratično gibanje 1964–72, odbor za zaščito človekovih pravic): koordinacijo opravlja nekaj voditeljev brez velikih pisarn, nosilna sila gibanja so številni samostojno misleči aktivisti s trdnim prepričanjem o opravičenosti gibanja.

23

Konservativizem, ki je leta 1971/72 v Sloveniji in v Jugoslaviji odstranil opozicijska gibanja in ki je ostal do leta 1990, je bil *posebne vrste*, sui generis; neprimerljiv s katerim koli drugim tedanjim konservativizmom.

Na ožjem političnem področju je ta konservativizem vzpostavil dosledni politični monopol: njegov celotni učinek na družbo, zlasti na gospodarstvo in politiko (kot se strinjajo vsi komentatorji) je bil *tipičen zastoj, stagnacija, statika* (vendar ne katastrofa). Med tem, ko je npr. nacionalni dohodek po prebivalcu rasel v razdobju 1953–1971 zelo hitro, skokovito, je bila njegova rast v razdobju 1973–1990 zelo počasna ali nikakršna; eden glavnih vzrokov pa je bila atmosfera, ki ni bila naklonjena podjetniški pobudi in inovacijam, kot v času demokratizacije.

Ob diktaturi na ožjem političnem področju je tedanji slovenski (in jugoslovanski) konservativizem bil različen od brežnjevizma (neostalinizma) v ostalih "socialističnih deželah" po tem, da je pustil še naprej precejšnjo idejno svobodo, odprte meje, privatno lastnino v kmetijstvu, obrti, turizmu, da je vztrajal pri zunanje-političnem nevtralizmu (neuvrščeno), pustil je še precejšnjo svobodo v trgovanju z zahodom ter precejšnjo svobodo podjetjem (opravičene so kritike elementov nespodbudne in zaviralne "dogovorne ekonomije"; zmoten pa je vtis, kot da je "dogovorna ekonomija" povsem zadušila tržnost; te je ostalo precej v nekakšni mešanici z "dogovorno ekonomijo").

Ohranitev teh pozitivnih elementov tudi po letu 1972 je dokaz, da je imelo slovensko osvobodilno in antistalinistično gibanje 1941–1972 svojo *povsem izvorno veliko moč in kvaliteto*; zato so številni njegovi pozitivni rezultati ostali kljub konservativni restavraciji v politiki po letu 1973.

24

Ko sta okrog leta 1980 odšla Tito in Kardelj, je bilo mnogim jasno, da se je že začelo obdobje politične tranzicije v Sloveniji in Jugoslaviji; da zastareli partijski monopol ne more voditi precej razvite družbe. V tem trenutku je bilo povsem možno, da Slovenija z manjšimi popravki v ustavi, brez njenega bistvenega spreminjanja in brez tozadevnih problemov z ostalo Jugoslavijo, uvede po letu 1980 tiste oblike in vsebine demokracije, ki so pred desetletjem že uspevale in bile podprte od velike večine Slovencev ter so bile zato zelo realno možne: neposredne volitve, več kandidatov za vsako poslansko in odborniško mesto, osamosvojitve družbeno političnih organizacij, možnost kandidiranja znotraj socialistične zveze za mesta poslancev in odbornikov za vse poštene ljudi brez ozira na svetovni nazor (npr. tudi za katolike).

Taki minimalni popravki bi že po letu 1980 omogočili, da bi politična kultura v Sloveniji že takrat začela dobivati raven, ki jo bo morda imela šele čez deset let, da slovenska politična kultura ne bi zaostala za 20, 30 let in da bi danes nekaj pridobila od tiste politične kulture, ki se je že zelo plodno uveljavljala v letih 1968–1972.

25

Avtor te študije je menil in meni tudi sedaj, da je bilo uvajanje večstrankarstva v

Sloveniji leta 1990 neizbežno vsaj iz dveh razlogov: če ne bi bilo leta 1990 večstrankarstva, bi po razpadu druge Jugoslavije notranje napetosti v Sloveniji dobile kaotično naravo, večstrankarstvo je bilo nujni ventil za zmanjševanje in vsaj delno razreševanje teh podedovanih napetosti; drugi razlog pa je bil v tem, da po kaotičnem razpadu druge Jugoslavije Slovenija brez večstrankarstva ne bi mogla imeti normalnih odnosov z zahodno Evropo, ki so bili (zlasti ekonomski) vprašanje obstanka Slovenije.

Kritična opomba je le: *kvaliteta* slovenskih političnih strank bi bila gotovo bistveno višja, če plodne demokratične forme ne bi bile ukinjene po letu 1971/72 ali če bi bile vsaj po letu 1980 obnovljene. Nikakor pa ni bila optimalna edina politična reforma, ki jo je naredila uradna politika po letu 1980: samo obnova jedra anahronistične desnice, nikakor pa ne že preizkušenih demokratičnih form (neposredne volitve, več kandidatov v okviru SZDL) niti obnova zelo kvalitetnih levih demokratičnih skupin (demokratično gibanje 1964–72, krščanski socialisti).

Seveda je tu nujna komparacija sodobne slovenske politike in demokratičnega gibanja 1964–72. Ker so okoliščine obeh razdobj zelo različne, je nemogoče in iluzorno prenašati konkretne politične oblike iz enega časa v drugi (npr. nikoli več ne bo mogoče v Sloveniji obnoviti tistih konkretnih političnih oblik, ki so bile napredne v letih 1964–1972).

Možna in nujna pa je primerjava v obeh razdobjih glede na obče in trajne zakonitosti/vrednote napredne politike in družbe. Nedvomno je sodobna slovenska politika prišla dlje kot demokratično gibanje 1964–72, ker je *končno ukinila sistemski politični monopol partije in omogočila nastanek več strank*.

Sodobna slovenska politika pa zaostaja za gibanjem, ker je obremenjena s klientelizmom in partitokratizmom, in bi se gotovo lahko od gibanja kaj naučila glede *politične etike in politične strategije*, ki sta neločljivi.

26

Če bi imelo več časa in če ne bi bilo ukinjeno, bi slovensko demokratično gibanje največ naredilo in za Slovenijo in za druge narode Jugoslavije, če bi podvzelo demokratično *posredovalno vlogo*. Le-ta ne bi smela upoštevati samo organizacijsko tehnične kriterije, ampak predvsem *politično-etična merila*: predvsem bi demokratom iz drugih republik naše gibanje moralo zelo priporočiti sodelovanje in enotnost v odločni distanci *vsak od svojega, domačega* nacionalizma in ohranjanje enakih humanih in demokratičnih meril za vse narode v drugi Jugoslaviji ali (po njenem razpadu) v njenem bivšem prostoru.

Pisec študije je pravočasno večkrat predlagal tako posredovalno vlogo Slovenije (koristno nam in drugim), vendar je bila slovenska politika v celoti gluha za te nasvete (npr. v Delu, 22. sept. 1990 in 28. februarja 1991). V tem pogledu je novejša slovenska politika zaostajala za Trubarjem, Valentinom Vodnikom ter nekaterimi slovenskimi politikami v prvi in drugi Jugoslaviji, ki so se zavedali posredovalne vloge Slovenije in jo delno izvajali.

Tako posredovalno vlogo so uspešno uresničevali in dokazovali le manjši deli demokratičnega gibanja 1964–72 (Matej Bor v zvezi pisateljskih društev Jugoslavije in drugi v zvezi filozofskih društev Jugoslavije).

27

Posebno je nujno omeniti zgodovinsko resnico o pomembnem prispevku, ki ga je demokratično *gibanje 1964–72 dalo slovenski samostojnosti (tudi današnji)*, ker je to

ena od najbolj zamegljenih tez v sodobni slovenski politiki, ideologiji in družboslovju. Pogosta so prazna, neutemeljena namigovanja, kot da je bilo slovensko osvobodilno in socialistično gibanje 1941–72 "jugonostalglično", čeprav je dalo *največji prispevek slovenski samostojnosti v vsej zgodovini slovenskega naroda*.

Verjetno je znano, da sta bili prvi dve uspešni bitki za slovensko samostojnost proti fašizmu in stalinizmu.

Skoraj neznano pa je, da se je tretja "bitka" za samostojnost Slovenije začela že koncem 50-ih in v teku 60-ih let prejšnjega stoletja, ko je začel močno oživljati nacionalistični centralizem: in v njej je znaten prispevek slovenskega demokratičnega gibanja 1964–72.

Povsem zgrešeno menijo, da naj bi se glavni nacionalizem začel šele z memorandumom SANU. V dejanskosti pa se je začel 25 let preje, okrog leta 1960. Eden dokazov dramatičnih zaostritev (iz tega vzroka) je, da je Kardelj iz dramatičnih razlogov moral iti v nekaj mesečno emigracijo na zahod že začetkom 60-ih let. Prva ideološka jedra nacionalizma niso nastala šele v 80-ih letih, ampak že v 60-ih letih, in glavni "bojevniki" s temi jedri so bili aktivisti slovenskega demokratičnega gibanja 1964–72 na dosledno demokratičen, pošten in zelo uspešen način.

Soočanje s centralističnim nacionalizmom sredi 60-ih let ni bilo samo idejno, ker so posamezni centralisti tedaj imeli v rokah jugoslovansko partijsko organizacijo in policijo in tudi situacija v armiji ni bila gotova. Tako je kakšen konkreten nacionalist že imel v rokah veliko koncentracijo moči nad vso Jugoslavijo in zaradi kakšnih slučajnosti bi se ta moč lahko še povečala. Zato je bila sredi 60-ih let nevarnost "jugoslovanskega" centralizma (in bistvene zožitve že velike slovenske samostojnosti) *takrat povsem realna*.

Tej realni nevarnosti za slovensko samostojnost – sredi 60-ih let – smo se aktivisti demokratičnega gibanja zoperstavili ne samo v soočanju s Praxisom, ampak še na veliko bolj učinkovit način; z zelo aktivno udeležbo v graditvi nove jugoslovanske ustave, sprejete leta 1974, ki je bila politični poraz centralizma!

V prvih ustavnih pobudah okrog leta 1970 je bilo govora samo o nekaj amandmajih k prejšnji ustavi. Slovenski demokrati pa smo predložili pismeno Titu, da se izdelajo nove zvezna in republiške ustave; pričakovali smo okrepljen položaj republik. Zaradi te pobude je bil sklican na CK, v Tomšičevi 5, sestanek številnih glavnih funkcionarjev in poslancev; tam je napadel eden od sekretarjev CK demokrate, da smo s svojimi ustavnimi predlogi "razbijači". V toku razprave se je situacija povsem preobrnila, vsa pozornost se je obrnila k tistim členom nove zvezne ustave, ki zagotavljajo suverenost republik. Demokrati smo zlasti prispevali k zelo natančnem in jasnem definiranju pravice "veta" republik in (kasneje) k formuliranju določil o republiških teritorialnih obrambah. Z vsem tem je bil okrepljen samostojni položaj republik (in seveda tudi Slovenije) z močnimi sestavinami konfederativnosti.

Če ne bi bilo vse to doseženo že leta 1974 in če bi v tistih letih (1960–1974) zmagal jugocentralizem – kar je bila realna nevarnost –, slovensko osamosvajanje leta 1990 ne bi bil tako (relativno) lahko in organizirano, ampak bi gotovo dobilo večletno krvavo in "rušilno" obliko, kot npr. na Hrvaškem in v Bosni. Zmagoviti centralizem bi že v 60-ih in 70-ih letih vzpostavil popolno podrejenost slovenske partije, popolno podrejenost slovenske policije in popolno podrejenost vseh oboroženih sil v Sloveniji, vse do leta 1990. Potem bi do polne državne samostojnosti vodil samo podoben večletni oborožen odpor, kot na Hrvaškem in v Bosni. Badinterjeva komisija je (za Slovenijo ugodno) formulacijo o razpadu druge Jugoslavije lahko pravno utemeljila samo na poudarjenih določilih ustave iz leta 1974 na suverenosti narodov.

Slovenski aktivisti demokratičnega gibanja 1964–72 so dali resen in neposreden

prispevek sedanjih državni samostojnosti Slovenije. To sem moral poudariti, ker se danes ta prispevek večkrat zanika. Seveda pa ne pripisujem temu gibanju "vseh zaslug" za današnjo slovensko samostojnost, saj so bili očitni prispevki tudi: boj proti fašizmu in stalinizmu; velik gospodarski, socialni in kulturni napredek Slovenije 1952–72; odhod slovenskih komunistov iz zveznega partijskega kongresa leta 1989; množična podpora Bavčarjevemu Odboru za obrambo človekovih pravic; plebiscit leta 1990; državnopravna osamosvojitve in uspešen vojaški odpor jugovojški leta 1991.

28

Če niti ne omenjam nazadnjaških antistalinističnih smeri (ki so bile tudi možne, npr. črna avtoritarnost), lahko demokratična protistalinistična gibanja ločimo predvsem na tista, ki so *izključevala* kakršno koli *zvezo z institucijami* (izrazita izven-institucionalna), – in gibanja *mirnega temeljitega preobrata*, ki *niso* izključevala *institucionalnih* poti (pa tudi ne mirnih izveninstitucionalnih poti; to so bile npr. mirne demonstracije študentov na Aškerčevi in Slovenski ulici ter študentska zasedba filozofske fakultete).

Vsa izrazita izveninstitucionalna gibanja so izhajala iz predpostavke, da je ves stalinistični sistem (svetovni in domači) popolnoma celovita, popolnoma enotna granitna piramida zla brez vsake razpoke; iz tega so izvajali, da se je zgrešeno vključevati v katerokoli institucijo sistema ali kakorkoli sodelovati z njo, ampak da se je nujno bojevati samo izven sistema (kakorkoli že: mirno ali ne).

Bistveno drugačna pa je bila ocena antistalinističnih gibanj, ki so stremela k *mirnem radikalnim preobratu*, vključno z uporabo institucij sistema: to je bilo značilno za jugoslovansko gibanje, za gibanje "praške pomladi", za politiko Gorbačova in za poljsko Solidarnost (čeprav je ta imela veliko moč in tudi možnosti širokega izveninstitucijskega odpora/upora, se je Solidarnost v sklepni fazi odločila za sodelovanje v nacionalni okrogli mizi, za mirna pogajanja z institucijami). Nobeno od teh mirnih revolucionarnih gibanj ni niti najmanj idealiziralo institucij sistema; vsa pa so izhajala iz predpostavke, da stalinistična piramida ni popolna enotnost, da so v njej razpoke (med sloji, strujami, skupinami) in da so v institucijah možne nazadnjaške in napredne težnje.

Najnovejša zgodovina je dala povsem prav tem mirnim odločnim gibanjem, ki niso izključevala institucij.

Sodobna površna politika in sodobno površno družboslovje sploh še nista objektivno ocenila *svetovno zgodovinskega pomena* tistih *glavnih radikalnih in mirnih antistalinističnih gibanj*, ki so največ prispevala, da je človeštvo lahko mirno, brez grožnje za svetovni in evropski mir demontiralo enega od največjih aparatov moči v svetovni zgodovini – mednarodni stalinizem. Ta so jugoslovanski antistalinizem (kateriga najkvalitetnejši del je bilo slovensko demokratično gibanje 1964–72), poljska Solidarnost, češka "praška pomlad" in "skupina 77" ter politika Gorbačova.

Le malce več spomina na zgodovinska dejstva in malo več razmišljanja, kot ga premoreta sodobna ležerna svetovna politika in ležerno svetovno družboslovje, bi jima odkrila, kakšna ogromna sreča za vse človeštvo in za vso Evropo je bila v tem, da so že po letu 1948 zaradi naše močne spodbude začela neprestano in hitro rasti *notranja*, domača, *izvirna* antistalinistična gibanja v *samih* "socialističnih deželah", ki so – prav s svojo visoko, *izvirno* miselno moralno in organizacijsko *kvaliteto* – omogočila *mirno demontažo* ogromnega in zelo nevarnega svetovnega stalinističnega aparata. Čeprav je obstojala vrsta "socialističnih dežel" in "sovjetskih republik", so bili njihovi veliki vojni, policijski, birokratski aparati dolgo centralizirano vodeni iz svetovnega stalinističnega centra. Svetovni družboslovci in politiki si z lahkoto zamislijo, kakšna nevarnost za

svetovni mir bi bila (in tudi za razvite dežele zahoda), če se ne bi kakšnih pet ali deset let po letu 1948 začel srečni, mirni razpad stalinizma, ampak bi se v vsaki od desetih "socialističnih dežel" in "sovjetskih republik", opremljenih z nuklearnimi bombami, dogajale večletne državljanske vojne: obenem pa še mednacionalne vojne.

Če bi se na vsem prostranstvu od Berlina do Vladivostoka in od Murmanska do Boke Kotorske kakšnih pet ali celo deset let dogajalo kakšnih dvajset državljskih in mednacionalnih vojn (po modelu republik bivše Jugoslavije), bi te zelo verjetno zažgale svetovni in evropski spopad z uporabo nuklearnega orožja, ki ga je bilo v "socialističnih deželah" dovolj.

To so preprečila samo kvalitetna, odločna in mirna antistalinistična gibanja v samih "socialističnih deželah" – *in noben drug*.

Spodbujena s tako kvalitetnim prvim gibalcem, kot je bilo jugoslovansko antistalinistično gibanje začeto v letu 1948, so odločna in mirna antistalinistična gibanja v Stalinovem carstvu postala zgodovinsko pravilo; nasilni razpleti à la Romunija in Jugoslavija pa stranski tokovi.

29

Navidez paradoksalno, vendar povsem v skladu s teorijo o notranjih nasprotjih in velikih vrednostnih nihanjih v človeških skupinah, ima velik delež v razpadu svetovnih centralizmov tudi zadnje vodstvo Komunistične stranke ZSSR, se pravi Gorbačov. Čeprav bi bilo možno razpravljati o posamičnih aspektih njegove taktike, je že dokončna zgodovinska ocena – ki je skupna vsem resnim državnikom Zahoda – da je prav Gorbačovova dosledna in pogumna "glasnost" tako demoralizirala in ohromila staliniste, da se ogromni in centralizirani svetovni stalinistični aparat ni upiral bistvenim spemembam oblasti okrog leta 1990.

Če bi bil tedaj v vrhu KP kakšen brežnjevist/stalinist, bi lahko že z migom prsta opogumil ogromne in pokorne policijske in vojaške aparate v Vzhodni Nemčiji, Češko-slovaški itd., da z nekaj plutoni razženejo množice demonstrantov in Zahod v tem primeru gotovo ne bi vojaško interveniral. Jović v svoji knjigi navaja pomembno informacijo, da je na začetku tranzicije v drugi Jugoslaviji vojni vrh poslal v Moskvo delegacijo, da preveri, ali bi dobili sigurno podporo v primeru oborožene intervencije v raznih delih bivše Jugoslavije, in tega zagotovila ni dobil. Če bi Moskva dala tako podporo, bi bilo osamosvajanje Slovenije veliko težje kot je bilo, bilo bi zelo podobno težavam Hrvaške in Bosne.

Povsem je jasen veliki zgodovinski krog, ki se je leta 1990 tako srečno vrnil v Slovenijo: slovenski antifašisti smo v letih 1948–1950 dosti prispevali, da je jugoslovansko vodstvo, namesto začetnega defenzivnega odpora Stalinovemu diktatu, sprejelo strategijo odločnega soočanja in prekinjanja s stalinističnim sistemom: zgraditev bistveno drugačnega, bolj humanega socialističnega sistema. Ker je ta strategija imela zelo usodne posledice v vsej Jugoslaviji (in še posebno v Sloveniji) pa tudi v vsem "socialističnem svetu" in "tretjem svetu" (zlasti Azija in Afrika), so ti izjemni uspehi izjemno pospešili moralni razkroj vsega svetovnega stalinizma.

Odmevni izrazi tega izjemno pospešenega moralnega razkroja so bili referat Hruščova o Stalinu na XX. kongresu KPZS, njegovo opravičilo izrečeno leta 1955 v Beogradu (svetovna zgodovina ne pozna take moralne zmage male dežele v odnosih z velesilami) in kritika stalinizma na XXII. kongresu KPZS. Prav takrat, ko so zadoneli prvi glasni glasovi "glasnosti", je Gorbačov (na koncu 50. let) študiral v Moskvi in o teh dogodkih razpravljal s sodelavcem Čehom Mlinařom, ki je bil malo kasneje eden glavnih pobudnikov "češke pomladi"; to so verjetni začetki Gorbačovovega razmišljanja, ki

je kasneje zgradilo politiko "glasnosti", in Gorbačova spremenilo v najvažnejšega nosilca svetovne politike miru.

30

V vsej Sloveniji in Jugoslaviji so samo predstavniki slovenskega demokratičnega gibanja 1964–72 (v prisotnosti najvišjih partijskih funkcionarjev) javno temeljito, načelno kritizirali konservativistično popuščanje ZKS–ZKJ glede brežnjevidnega družbenega sistema in sicer na množičnem posvetu Mestnega komiteja ZKS Ljubljana leta 1970 in drugod. Zato je obtožba, da je bilo demokratično gibanje 1964–72 "brežnjevidno, komunistično", zelo neresnična in zelo žaljiva.

Člani ZKS so bili zelo različni in *udeleženci demokratičnega gibanja so bili najbolj samostojno misleči* in najmanj dogmatični med vsemi "nekomunisti" in "komunisti". Demokrati so tudi po letu 1970 zastopali še naprej do tedaj skupno tezo, da ima *vsaka dežela pravico na samostojno razvojno pot* in so odklanjali tako dogmatični stalinizem, kot dogmatični "neoliberalizem" ali dogmatiziranje jugoslovanske poti. Kitajska je šla po taki samostojni poti in dosegla velik gospodarski napredek; isto bi še preje dosegle vzhodnoevropske dežele, če bi se okrog leta 1970 odločile vsaj za tržno gospodarstvo.

31

Popolna nevtralnost druge Jugoslavije – njena popolna neodvisnost od obeh velikih vojnih blokov in od vsake velike ali manjše države, od vsake sosednje države – je bila eden od *največjih dosežkov v vsej svetovni zgodovini* mednarodnih odnosov, ker je bila zelo velik prispevek h graditvi trajnega miru za vse človeštvo. Seveda so bile prispevki trajnemu miru tudi nevtralnosti Švedske, Finske, Švice, Sijama; vendar so bile te nevtralnosti na bolj odročnih geopolitičnih področjih.

Zahodni Balkan (= Jugoslavija) pa je bil skupaj z Bližnjim/Srednjim vzhodom kritično področje najbolj intenzivnega križanja interesov vseh velikih držav in samo zato (ne pa zaradi "divjosti" balkanskih ljudstev) najnevarnejše področje za izbruhe velikih mednarodnih vojn. Nevtralnost druge Jugoslavije ni bila samo v interesu njenih narodov (ki so tedaj prvič celih 45 let živeli v miru), ampak tudi v vrhunskem interesu narodov vseh velikih držav, saj je velika vojna začeta na zahodnem Balkanu vedno lahko udarila tudi po ameriškem, ruskem, nemškem in katerem koli velikem narodu.

32

Nevtralne, neodvisne Jugoslavije ne bo nikoli več, ker so jo nacionalizmi v letih 1990–2001 tako krvavo razsekali in tako degradirali večino socialnih, ekonomskih, državnih in moralnih struktur, da je vsak poskus obnove čista iluzija. Omenjanje uspešne nevtralnosti druge Jugoslavije je samo pouk sodobnikom, koliko je možno doseči, če se *napredna načela* (humanizma, miru, prijateljstva med narodi) *združijo s takim samostojnim mišljenjem in delovanjem*, kot je bilo to uresničeno v letih 1952–1971.

33

Etičnost ali protietičnost posamičnih zgodovinskih dejanj je možno znanstveno ugotoviti: z analizo učinkov teh dejanj v konkretnih zgodovinskih okoliščinah; z analizo odnosa besed (deklaracij) in dejanj in s primerjavo dejanj v isti epohi (npr. v zgod-

vinskem razvoju Slovenije v novem veku); z analizo, ali je delovanje zgodovinske osebe – glede na objektivne potrebe družbenega napredka – imelo več pozitivnega ali negativnega.

S temi objektivnimi merili že kakšnih 65 let preučujem (neodvisno od vseh ideologij), kako so se v preteklih 450 letih zadržali vplivni slovenski posamezniki. Zato morem zlahka podati objektivno znanstveno oceno vsakega glede rezultatov, glede poštenosti, premišljenosti in poguma. Npr. menim, da imata visoko etično ceno Zois in Slomšek, čeprav nista pripadala nobeni "moji stranki" (in čeprav so moje simpatije bližje kmetom, ki so se upirali Zoisu; vendar je pri Zoisu dosti več pozitivnega kot negativnega).

Do sklepa, da je bilo v demokratičnem gibanju 1964–72 več etičnih posameznikov, kot v vseh mirnih razdobjih Slovenije v 450 letih (od reformacije do danes, izvzemši seveda izjemne vojne razmere v letih 1941–45), me je pripeljala stroga znanstvena metoda: uporaba istih temeljnih meril za vse in povsem konkretno poznavanje posamičnih političnih ljudi. Tako sem prišel do sklepa, da je bilo v letih 1964–72 v politiki več etičnih ljudi, kot v vseh mirnih časih zadnjih 450 let, ko je v Sloveniji izrazito prevladoval oportunistem, ko so bili načelni, etični ljudje čiste izjeme (Prešeren, Levstik, Cankar in sl.).

V nobeni "socialistični deželi", v nobenem mirnem slovenskem razdobju ni bilo nikoli toliko doslednih ljudi, kot v Sloveniji po letu 1968, ko se je začela večletna silovita konservativna ofenziva, saj ni bilo nikjer in nikdar toliko ljudi, ki se ne bi zlomili pred tako ofenzivo. Zato menim, da so moje pohvale *objektivno* utemeljene in da bi bilo neznanstveno, če bi se jim odpovedal. Konservativna ofenziva je imela za številne ljudi *težke celoživljenjske posledice*: uničenje politične in pogosto tudi poklicne kariere, zdravja, časti, "varnosti" in finančnega položaja; vendar se nobeden od najbolj izpostavljenih v demokratičnem gibanju 1964–72 v tridesetih letih (1971–2002) ni zlomil. Prav v vseh drugih primerih je bil partijski konservativizem popustljivejši: razlaščenci, cerkev, perspektivaši.

Tudi to je vzrok, da nisem v študiji odvezal zasluženih in znanstveno dokazanih pohval, ker gre tudi za *zgodovinsko pravičnost*, za njen delček: če so naprednim ljudem iz časa 1964–72 *odvezeli vse in če jim ničesar ne vračajo*, je delček *zgodovinske pravičnosti* v tem, da jim moja študija vrača vsaj delec *časti*.

Sem pa prepričan, da je ta študija veliko bolj kot za obnovo časti preteklih generacij potrebna za *etično prenavo sedanjih in prihodnjih vodilnih slojev* Slovenije. Podobno menijo tudi spoštovani ocenjevalci te študije.

Mag. Cene Matičič: "To pogumno delo je prvenstveno namenjeno tudi tistim mlajšim slovenskim razumnikom, ki jim je bilo to obdobje na ta ali oni način zamolčano, ali pa kot marginalno, skoro nepomembno ali popačeno prikazano..."

Dr. Avgust Majerič: "Njena vsebina bi morala postati iskano čtivo mladih zgodovinarjev, politikov in družboslovcev vseh vrst. Brez razumevanja in poznavanja vzrokov in posledic takoimenovanega stanja v družbi ter nauka, ki iz tega izhaja, se nam negativne posledice lahko vselej znova ponovijo, oziroma se že ponavljajo."

Važno je, da je v letih 1964–72 živelo veliko etičnosti v razdobju, ko je materialni standard rasel. Se pravi, da v razdobju blagostanja ni neizbežna prevlada oportunistov, kot danes skoraj v vseh razvitih deželah; precej *odvisi tudi od samih ljudi*, kar dokazujejo danes skandinavske dežele nedavno pa zelo bogata Čehoslovaška za časa predsedstva Masaryka (1918–1935).

Čutim, da je ob koncu šudije moj etični dolg tudi ugotovitev: ob vseh pozitivnosti, ki jih je Sloveniji prinesel osvobodilni boj 1941–45 ter demokratizacija in napredek v letih 1953–1972, je politični monopol prizadel nepravilne bolečine precej ljudem. In tega je žal vsem normalnim slovenskim ljudem, tudi vsem demokratom, ne glede kateri družbeni ali politični ali ideološki skupini so prizadeti pripadali.

Toda pozitivnosti je bilo v omenjenih gibanjih za veliko večino Slovencev dosti več kot negativnosti.

Slovenski narod ni nikoli in nikoli ne bo dal napredni mednarodni skupnosti tako velikih prispevkov, kot jih je z antifašističnim in anistalinističnim bojem.

Zato bi slovenski narod v bodočnost veliko izgubil, če bi se odrekel tega svojega *največjega moralnega in političnega kapitala*.*

Literatura

Anthropos, 1969–2006

Bjelogrič, Dušan, Petindvajset let gospodarskega razvoja Jugoslavije, Ljubljana, 1974.

Čarnijev zbornik, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Oddelek za sociologijo, 1998.

Časopis za kritiko znanosti, 1987, št. 101/ 102, št. 103/ 104, št. 105, 106, 107 in 1988, št. 121, 122, 123.

Delo, 10. 9. 1971.

Družbeni razvoj Slovenije 1947/ 1974, Ljubljana, 1974.

Furet, Francois, Minule iluzije, Ljubljana, 1998.

Grafenauer, Bogo, Temeljni pojmi o zgodovini, Svetovna zgodovina, Ljubljana, 1976, str. XIII–XLII.

Hribar, Tine, Slovenska državnost, NR, št. 57.

Jambreč, Peter, Intervju s Tonetom Remcem o akciji 25 poslancev, Časopis za kritiko znanosti, 1987.

Kavčič, Stane, Dnevnik in spomini, 1988.

Kocbek, Edvard, Tovarišija, Maribor, 1967.

Kocbek, Edvard, Listina, Ljubljana, 1982.

Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1958.

6. Kongres ZKS, Ljubljana, 1969.

Kreft, Ivan, Spori in spopadi, Ljubljana, 1990.

Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem, Ljubljana, 1981.

Masaryk, T. G., Svetova revoluce, Ljubljana 1936.

Masaryk, T. G., Svetovna revolucija, Ljubljana, 1936.

Masaryk, T. G., Nova Evropa, Doplnek, Brno, 1994.

Matičič Cene, Akcija 25 poslancev, Časopis za kritiko znanosti, 1988, št. 121, 122, 123.

Nova revija, št. 57.

Okrogla miza: Liberalizem v 70. letih, Delo, 7. 4. 1994.

Opat, Jaroslav, Masarykovo evropanstvi jako pojem a politický program, Masarykov sbornik, Praga, 1993

Poročilo o pripravah in izvedbi skupščinskih volitev 1969, SZDL S.

Primerjava strukture poslancev skupščine SRS od leta 1958 do leta 1969, Ljubljana, 1969, strokovna služba skupščine SR Slovenije.

Pučnik, Jože, Politični sistem civilne družbe, NR, št. 57.

Repe, Božo, Liberalizem v Sloveniji, Ljubljana, 1992.

Roter, Zdenko, Resni nasprotniki, NR, 29. dec., 1989.

Rus S. Velko, Sokol: Včeraj, Danes, Jutri, Ljubljana 2005, 39–62.

Rus, Josip, Pričevanja in spomini, Ljubljana, 1989.

Rus, Josip, Zapiski iz življenja Josipa Rusa, Ljubljana, 1992.

Rus, Vojan, Kocbek, Anthropos, 2004, št. 1/4.

Rus, Vojan, Spomenik Josipu Rusu, Anthropos, 2004, št. 1/4.

* Študija je bila končana leta 2000; zadnja (XV) točka sklepa študije pa leta 2002.

- Rus, Vojan, *Philosophische Anthropologie*, Munchen 2000.
- Rus, Vojan, *Filozofska antropologija*, Ljubljana, 1991, 388 strani.
- Rus, Vojan (urednik), *Etika in morala v sodobni družbi*, Ljubljana, 1992.
- Rus, Vojan, Poročilo o delu republiškega poslanca dr. Vojana Rusa v času april 1968 – februar 1972.
- Rus, Vojan, Realizacija Masarykovega koncepta nove Evrope, *Anthropos*, 2001, 1/3.
- Rus, Vojan, Svobodna filozofija, *Anthropos*, 2000, št. 3/4.
- Rus, Vojan, *Žive vrednote antifašizma*, Ljubljana, 1995.
- Rus, Vojan, *Slovensko demokratično gibanje*, 2000 (rokopis).
- Rus, Vojan, *Etika in socializem*, Ljubljana, Mladinska knjiga, 657 strani.
- Rus, Vojan, *Kultura, politika in morala*, Maribor, 1960, Obzorja, 210 strani.
- Rus, Vojan, *Nadaljevanje naše poti*, Ljubljana, 1983, Mladinska knjiga, 301 strani.
- Rus, Vojan, *Etika in socializem*, druga izdaja, Ljubljana, 1985 (novo: str. 5–171, 580–584, 632–737).
- Rus, Vojan, *Etika i socializam*, Zagreb, 1987 (novo: str. 5–25, 415–425).
- Rus, Vojan, *Na kriznih križpotjih*, Ljubljana, 1988, 243 strani.
- Rus, Vojan, *Perspektivno planiranje u Indiji*, Beograd, 1957, IMPP, 170 strani.
- Rus, Vojan, *Izvori in temelji neuvršenosti*, Ljubljana, 1975, Cankarjeva založba, 387 strani.
- Rus, Vojan, *Politički sistemi i pokreti u nerazvijenim zemljama*, Beograd, 1963, 418 strani (urednik in soavtor, str. 1–63, 112–166, 217–279).
- Rus, Vojan, *Ekonomski položaj radničke klase u savremenom svetu*, Beograd, 1963, IRP, 189 strani (urednik in soavtor, str. 9–137).
- Rus, Vojan, *Nekaj razpotij samoupravnega socializma*, Maribor, 1973, Obzorje, 168 strani.
- Rus, Vojan, *Narodni pokreti u nerazvijenim zemljama*, Beograd, 1962, IRP, 122 strani.
- Rus, Vojan, *Delavsko gibanje v Indiji*, Ljubljana, 1960, Cankarjeva založba, 238 strani.
- Rus, Vojan, *Put savremene Indije*, Beograd, 1955, Kultura, 93 strani.
- Rus, Vojan, *Indija u ropstvu in slobodi*, Beograd, 1954, Omladina, 66 strani.
- Rus, Vojan, *Ženevska konferencija i njen značaj*, Beograd, 1955, IMPP, 120 strani.
- Rus, Vojan, *Morala, razrednost in vloga ZK*, Ljubljana, 1987 (soavtor 3–104 strani).
- Rus, Vojan, *Temeljni razredni, moralni in idejni aspekti krize, stabilizacije in vloga ZK*, Ljubljana, 1985, 234 strani.
- Rus, Vojan, *Savremena Indija*, Dokumentacioni bilten IMPP, br. 11–12, (soavtor).
- Rus, Vojan, *Indokina*, Dokumentacioni bilten IMPP, br. 5–6, 1954 (soavtor).
- Rus, Vojan, *Radnički pokret u Indiji*, Beograd, 1957, 81 strani.
- Rus, Vojan, *Pristop k ekonomskemu položaju delavcev v kapitalizmu*, Maribor 1981, 190 strani.
- Rus, Vojan, *Pot sodobne Indije*, Ljubljana, 1957, 80 strani.
- Rus, Vojan, *Priloga – študija k tezam: Tendence in spremembe v strukturi delavskega razreda in članstva ZK ter temeljni razredni, idejni in moralno politični aspekti krize, stabilizacija in vloga ZK*, Ljubljana, 1985, 232 strani.
- Statistični letopis SR Slovenije 1971, Ljubljana, 1971.
- Statistični letopis SR Slovenije 1990, Ljubljana, 1990.
- Šesti kongres Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana, 1969.
- Šter, Jože, Rus S. Velko, Rus, Vojan, *Tendence in spremembe v strukturi delavskega razreda Jugoslavije ter razredni, idejni in moralno politični aspekti krize, stabilizacije ter vloge ZK*, Ljubljana, 1987.
- Študentsko gibanje 1968–1972, Ljubljana, 1982.
- Teorija in praksa, 1964–1973.
- Zapisnik 13. seje skupne komisije vseh zborov skupščine SR Slovenije za ustavna vprašanja, 25. II. 1974.
- Zumr, Joseph, T. G. Masaryk a Tabor, Praha, 1993.